

VDE-EUROPALEZING 2010

De kern van Europa

Frits Bolkestein

De kern van Europa

Vereniging Democratisch Europa (VDE)
Comité van aanbeveling:

mw. drs. H. d'Ancona
drs. D.A. Beshop
prof. mr. L.J. Brinkhorst
prof. mr. P.J.G. Kapteyn
W. Kok
mw. H. May-Weggen
L.J. de Waal
dr. A.H.E.M. Wellink

Frits Bolkestein

De kern van Europa

VDE-EUROPALEZING 2010

VERENIGING DEMOCRATISCH EUROPA

Amsterdam

2011

Deze lezing is uitgesproken op 20 mei 2010
in Felix Meritis, Keizersgracht 324, Amsterdam

Vereniging Democratisch Europa (VDE)
Postbus 11009
1001 GA Amsterdam
(e) info@democratisch-europa.nl
(i) www.democratisch-europa.nl

Bestuur

dr. P.J.H. Kapteyn, voorzitter
dr. J.W. Sap, vicevoorzitter
drs. J.C. Rienderhoff, secretaris
mr. drs. Tj. Hoekstra, penningmeester
mw. A.L. van Bodegraven
ing. A.H.W. Chin
mw. mr. drs. S. de Lint
mr. P.F.E.M. Merks

© 2011, F. Bolkestein

Een uitgave van EON Pers Amstelveen
in opdracht van de Vereniging Democratisch Europa

ISBN: 978 90 77246 47 4

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

Drukwerk: Ridderprint, Ridderkerk

Alle rechten voorbehouden / all rights reserved

WOORD VOORAF

Wat goed dat u in zo groten getale hier naartoe bent gekomen. Mijn naam is Paul Kapteyn, ik ben voorzitter van de vDE, de Vereniging Democratisch Europa. De vDE organiseert allerlei publieke debatten over Europa in de hoop het democratische tekort van de Europese Unie enigszins aan te vullen.

Ik heet u van harte welkom bij deze vierde vDE-Europalezing. In het bijzonder de spreker van vanavond, Frits Bolkestein, een vooraanstaand Nederlander die lid was van de Europese Commissie en een indrukwekkende staat van dienst achter zich heeft.

Een van de bestaansredenen van de vDE is de laksheid van de meerderheid van de Nederlandse politici om zich uit te spreken over de Europese integratie. Niemand wil zich branden aan het onderwerp met als gevolg dat in Nederland zelden of nooit een debat is gevoerd over wat het doel is van een verenigd Europa of wat we ermee willen. Maar als iemand dit verwijt niet treft, dan is het Frits Bolkestein. Jarenlang heeft hij zich duidelijk uitgesproken over hoe het volgens hem zit met de Europese integratie. Samengevat pleit hij voor een markt zonder staat. Voor een Europese, goed georganiseerde vrije binnenmarkt, maar daar kan het wat hem betreft bij blijven: geen Europese defensie, geen Europese buitenlandse politiek, geen Europese belastingen; allemaal fantasieën in de hoofden van federalisten, tegen wie hij twee argumenten gebruikt.

Het eerste is dat de meerderheid van de belangrijke staten geen federatie wil, en het tweede is dat hij er zelf tegen is. De balans

tussen die twee argumenten laat ik aan u en aan hem over. Natuurlijk zijn wij allemaal erg nieuwsgierig hoe dat vandaag uitpakt. Er is het nodige aan de hand in Europa. Bolkestein is er niet de man naar om snel van mening te veranderen, maar we moeten toch met de mogelijkheid rekening houden dat hij oog heeft voor de empirie, en misschien zijn theorie iets zou kunnen aanpassen.

Ik geef met groot genoegen het woord aan Frits Bolkestein.

Paul Kapteyn,

voorzitter van de Vereniging Democratisch Europa

DE KERN VAN EUROPA

Dames en heren goedenavond. Als u het goed vindt kom ik achter het spreekgestoelte vandaan en kom tussen u staan, dat maakt de afstand wat kleiner.

Mij wordt gevraagd om in het bijzonder te spreken over drie onderwerpen. Het eerste is 'De grenzen van Europa', zowel geografisch als inhoudelijk. Het tweede onderwerp is een onderdeel van het eerste en dat is de uitbreiding van de geografische grenzen van Europa, en het derde onderwerp is de vraag of de Europese Unie slechts een economisch geheel is of dat er nog iets meer is dat eigen is aan de Europese Unie? Daarover wil ik vanavond met u spreken.

Grenzen van Europa

Welnu, in het begin toen de Europese Economische Gemeenschap, de voorloper van de Europese Unie, uit zes lidstaten bestond, had iedere lidstaat van de gemeenschap eigen ambities. Ook daarna is dit het geval geweest. De Fransen wilden de Europese Economische Gemeenschap gebruiken als een vermenigvuldiger van de eigen kracht en om de eigen ambities te verwezenlijken. De Duitsers wilden in die tijd – nu is dat wat minder geworden – weer aanvaard worden als een echt Europees land, dat wil zeggen: als normaal land. Normalisering van Duitsland was daar heel belangrijk. De Italianen wilden Europees gevonden worden. Die vonden dat te veel andere Europeanen van

mening waren dat Afrika begon ten zuiden van Rome.

De Nederlanders geloofden toen – en misschien nog steeds een beetje – in een wereld zonder macht. En de Belgen geloofden in een federaal Europa, omdat zij meenden dat hun probleem (de verhouding tussen de taalgemeenschappen in België) in een federaal Europa zou kunnen worden opgelost.

Ik kom terug op ons eigen land. Dat geloofde in een federaal Europa naar het voorbeeld van federale staten als de Verenigde Staten, Duitsland, Canada of Brazilië. In Nederland was de overheersende mening dat gestreefd moest worden naar een federaal Europa, omdat in zo'n Europa de macht van de grote lidstaten in bedwang zou worden gehouden en zou worden gecontroleerd door het recht. Als klein land waren wij benauwd tegenover de grote landen die ons omringden en daarom wensten wij te streven naar een rechtsstructuur waarin de macht der groten zou worden getemperd en dat die macht dan zou worden gebonden aan het recht. In die tijd voerden wij een dubbelzinnige en ambivalente Europese politiek. In de eerste plaats wilden wij dat federale Europa. In de tweede plaats wilden wij toetreding van Engeland omdat, zo meenden wij, Engeland een maritiem vrij-handelsgezind tegenwicht zou vormen tegenover continentale, protectionistisch georiënteerde landen als Duitsland en Frankrijk. We wilden Engeland binnen de Europese Economische Gemeenschap dus als tegenwicht. Maar in de tweede plaats wilden wij dat federale Europa. En zoals gezegd zijn dat tegenstrijdige verlangens, want als Britten iets niet willen, dan is het dat federale Europa. Zij noemen dat *A European Superstate*: gewoon een andere naam voor een federaal Europa. Wij streefden in die tijd twee contradictoire verlangens na, een federaal Europa én toetreding van de Britten.

Waarom waren wij zo gebrand op dat federale Europa waar nu niemand meer over spreekt? Ik heb als reden gegeven het recht dat de macht zou beperken. En waarom ben ik zo kritisch over een federaal Europa dat er inderdaad nooit zal komen? Dat is

zojuist ook al gezegd. Ik vrees dat de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Europese instellingen, zich te zeer zouden bemoeien met van alles en nog wat. Ook dat zij zich te veel zouden bezighouden met allerlei initiatieven die misschien helemaal niet dienstig waren. Ik vreesde temeer dat er nieuwe lidstaten zouden komen en dat in Brussel een grote chaos zou ontstaan. Daar had ik absoluut geen zin in. Het is inderdaad een feit dat geen institutionele belemmeringen bestaan om activiteiten in te tomen. Gaat u maar na. Het Europees Parlement wil dat de Commissie alles doet. Er was zelfs een zonderling lid van het Europees Parlement, die vond dat de Commissie een initiatief moest ontwikkelen om obesitas tegen te gaan. Mensen waren te vet en dat is ongezond; dat is een heel belangrijke zaak en daarom moest de Commissie daar iets aan doen.

De Raad van Ministers is ook geen rem op de activiteiten van de Commissie. Vaak probeert de minister via de band van Brussel iets binnen te halen waar hij in zijn eigen lidstaat geen steun voor krijgt. Zo beweerde een Vlaamse minister van consumentenaangelegenheden, dat zij een initiatief in voorbereiding had over ongelukken thuis. Waarop ik natuurlijk vroeg: 'Hoe zit het dan met de subsidiariteit?' Waarop zij antwoordde: 'Maak je daar maar geen zorgen over, dat is allemaal wel in orde.' Dat is natuurlijk onzin, maar het is wel een goed voorbeeld van een minister die via de band van Brussel iets probeert binnen te halen wat thuis geen steun krijgt.

Met het Hof van Justitie van de Europese Unie is het eigenlijk van hetzelfde laken een pak. De bevoegdheden van de Unie en de domeinen waarmee de Europese Unie zich mag bezighouden, zijn in zulke algemene termen geformuleerd, dat het Europees Hof steeds streeft naar een uitbreiding van die bevoegdheden, in de richting van een groter domein van de Europese Unie dus. Ook daar ziet men het verschijnsel dat er geen rem is op activiteiten die worden ontplooid. Ten aanzien van de Commissie geldt hetzelfde. En dat in het bijzonder vanwege de omvang van de Commissie.

Toen ik begon bij de Commissie in 1999, waren er twintig commissarissen, twee per groot land en één per klein land. Ik was er dus voor Nederland. Dat zijn er nu zevenentwintig geworden, één voor iedere lidstaat. Dat zijn er veel te veel voor het echte bestuur. U weet dat de Europese Commissie vaak wordt omschreven als het dagelijks bestuur van de Europese Unie en dat is in zekere zin ook wel juist. Het echte werk van de Commissie kan worden gedaan door twaalf commissarissen. Die moeten dan hard werken en hebben dus geen tijd zich bezig te houden met ondoordachte voorstellen. Een ondoordacht voorstel is bijvoorbeeld een mededeling – gelukkig nog geen richtlijn – waarin staat dat de uitkomst van een marktproces niet zomaar moet worden aanvaard, maar dat moet worden gekeken of het sociaal aanvaardbaar is. Om dat te weten worden er dan enquêtes rondgestuurd om bij consumenten na te gaan of zij wel tevreden zijn met de uitkomsten van het marktproces. Dat mag misschien een beetje ten koste gaan van de doelmatigheid van dat marktproces als economisch proces, maar dat doet er dan niet toe. Als de consumenten niet tevreden zijn, moet de Commissie kunnen optreden. Dit is een krankzinnig voorstel. U moet zich indenken dat Toyota problemen heeft met een bepaald soort auto's die het produceert. Het zou dat dan te weten komen door middel van een enquête, en daar zou de Europese Commissie iets aan moeten doen. Misschien iemand naar Japan sturen of zo. Wat zo iemand moet doen weet ik ook niet, maar het is een krankzinnig voorstel dat ontstaat doordat er commissarissen zijn die veel te weinig te doen hebben. En geloof het of niet, maar commissarissen zijn ook maar mensen die beroemd willen worden, en de enige wijze waarop zij dat kunnen doen is door initiatieven te ontplooiën, ondoordacht of niet.

Naar mijn mening moet de Europese Commissie worden ingekrompen van zevenentwintig naar een man of twaalf. De vraag is hoe je die twaalf mensen benoemt. Naar mijn mening moeten we kijken naar verschillende voorbeelden in de internationale wereld. Daar is het voorbeeld van de Veiligheidsraad, met vaste

leden en wisselende leden zoals u weet, of het IMF waar leden zaken doen voor hun achterban. Zo doet bijvoorbeeld Nederland er zaken voor onder meer Kazachstan, de Oekraïne en ik dacht ook voor Israël.

Een ander voorbeeld is de Europese Investeringsbank, waar één directeur zit voor de Benelux. Dat wordt als volgt opgevuld: vijf jaar voor Nederland, vijf jaar voor België en twee jaar voor Luxemburg. Er zijn verschillende modellen in omloop in de internationale wereld, en de internationale betrekkingen geven aan hoe je dat probleem zou kunnen oplossen. Mijn idee is – maar ik geef toe dat men daar andere ideeën over kan hebben – om een onderscheid te maken tussen grote lidstaten en kleine. De grote lidstaten zijn in de eerste plaats Duitsland, Frankrijk en Engeland, en die worden op enige afstand gevolgd door Italië, Polen en Spanje. Nederland zegt altijd dat het de grootste is van de kleine lidstaten – en dat is ook zo – maar dat maakt niet zo veel indruk, dus wij worden gerangschikt bij de kleinere lidstaten.

Men zou dus die twaalf zetels in de Commissie aldus kunnen verdelen: de grote lidstaten, de zes die ik heb genoemd, krijgen een vaste zetel, en die zes andere leden worden verdeeld over de resterende lidstaten. Het laatste zou men geografisch kunnen doen, bijvoorbeeld één commissaris voor Scandinavië en de drie Baltische staten, eentje voor de Benelux. Zo zou men dat kunnen verdelen. Ik geef toe dat er ook andere methoden denkbaar zijn die meer aandacht geven aan het economische gewicht. Men kan daarop studeren, hoewel ik mij afvraag of het er ooit van komt, want de Ierse toetreding is afhankelijk geworden van de toezegging dat dit land altijd een commissaris zal hebben. Hiermee begint de glijpartij al. Ik weet niet of het zover komt, maar ik ben er voorstander van als die uitbreiding doorgaat met Kroatië, Servië, Montenegro, Bosnië en Albanië en zo. Dat zijn al vier commissarissen die dezelfde taal spreken, ik vraag me dan ook af of die allemaal een eigen commissaris moeten hebben. Wat blijft er dan over van het bestuur van de Europese Unie, de Europese Commissie dus? Ik vind dat wij hier ernstig over moeten nadenken

en ik zou de Nederlandse regering willen oproepen de weg in te gaan van verkleining van de Commissie.

Vroeger dacht ik er anders over – zeg ik eerlijk – maar ik ben ertoe gekomen omdat ik die toch vrij onzinnige voorstellen van de nieuwe Commissie heb gezien waarover ik geen enkel goed woord kan zeggen. Dat is de reden waarom ik zeg dat een Europese federatie er niet moet komen. Bovendien, de Britten willen het niet, de Spanjaarden willen het niet en de Polen willen het niet, en de Fransen, als puntje bij paaltje komt, willen het ook niet. De federatie komt er dus nooit.

We moeten dan ook ophouden daarover na te denken, behalve in België zoals gezegd. Maar intussen ontbreekt een institutionele rem op de uitbreiding van het werk van de Commissie en daarmee een duidelijke omlijning van haar kerntaken.

Misschien zijn er in de toekomst individuele parlementen die zeggen dat een bepaald voorstel van de Commissie niet dienstig is en moet worden heroverwogen, maar zo ver is het nog niet. De Commissie waartoe ik heb behoord stond onder leiding van president Prodi, die later minister-president van Italië is geworden. Ik denk niet dat hij daar veel plezier van heeft gehad. In ieder geval is hem die functie toegevallen, omdat hij vertrokken is bij de Europese Commissie. De Commissie-Prodi heeft twee keer vergaderd over de kerntaken van de Europese Commissie zelve. In beide gevallen was de conclusie dat 99,5% van alles wat wij deden een kerntaak betrof. Dat is natuurlijk onzin, en waarom is dat dan zo?

Als Pietje van Marietje zegt dat iets wat Marietje doet niet behoort tot een kerntaak, dan wordt dat opgevat als een onvriendelijke daad. Het systeem is er eenvoudig een van 'if you scratch my back, I'll scratch yours'. En ten slotte blijft alles bij het oude. Het is natuurlijk niet waar dat 99% van alles van wat wij deden tot een kerntaak behoorde. De kerntakendiscussie was dan ook geen succesvolle operatie.

Wat is dan wel een kerntaak? U zult zeggen dat ik wel kritiek kan hebben, maar wat is dan het eigen antwoord op die vraag. Naar mijn inzicht zijn er drie kerntaken. In de eerste plaats het opheffen van alle belemmeringen voor het interstatelijke economische verkeer. Dat is bijvoorbeeld de interne markt en het mededingingsbeleid. Dat is ook het internationale handelsbeleid, omdat dit repercussies heeft voor de verhouding tussen de lidstaten. Het gaat om de economische dimensie van de Europese Unie, en dat is een buitengewoon belangrijke kerntaak. Denk niet dat de interne markt volledig is. Dat is niet zo. Zoals u weet zijn er vier vrijheden: die van het vrije verkeer van goederen, van diensten, van kapitaal en personen. Ik laat het vrij verkeer van personen even daar, want daar had ik zelf niet zoveel mee te maken, in tegenstelling tot die drie andere zaken. Het vrije verkeer van goederen is redelijk goed gelukt; ik zeg redelijk omdat daar nog allerlei ongerechtigheden zijn die moeten worden weggerukt. Het vrije verkeer van diensten is absoluut niet gelukt. Ik heb zelf geprobeerd daar een richtlijn voor in te dienen met unanieme steun van de Commissie, ook van de twee Duitse en de twee Franse commissarissen. De enige 'drukkingsgroep', zoals de Vlamingen dat noemen, die zich daartegen heeft verzet in die tijd, waren de casino's. Die waren ontevreden. Verder ging het allemaal van een leien dakje. De Dienstenrichtlijn die is behandeld in het Europees Parlement is daar echter 'ge-emasculeerd'. Er is nog wel wat van overgebleven, maar het hart van de zaak, het oorsprongslandbeginsel – dat verwijst weer, als u die technische termen kunt volgen, naar het arrest Cassis de Dijon. Cassis de Dijon betekent in dit verband dat wat voor goederen geldt, ook zou hebben te gelden voor het dienstenverkeer – dat is uiteindelijk voor de helft gelukt, en voor de helft niet.

Bovendien sprekend over dit geheel, over deze dimensie, proberen Europese lidstaten altijd weer dingen te doen die zij niet mogen. Wat dat betreft is het oppassen geblazen, want de Europese Commissie is de hoedster der verdragen. Zo noemt zij zichzelf,

en dit is tot op grote hoogte ook waar. Ikzelf had de taak om op te treden tegen overtredingen. En toen ik vertrok uit Brussel in november 2004, zat ik op een stapel van 1500 inbreukprocedures. Ik had een hele afdeling die zich daarmee bezig hield. Die stelde pakketten samen van inbreukprocedures per lidstaat, en dan ging ik naar zo'n hoofdstad en probeerde daar tot overeenstemming te komen. Vaak lukte dat. Soms lukte het niet en dan moest ik de procedures volgen voordat je een lidstaat voor het Europese Hof kon slepen.

Soms moest ik dat inderdaad wel doen. Ik herinner mij bijvoorbeeld dat ik een meningsverschil had met bondskanselier Schröder van Duitsland, over het zogenaamde VW-Gesetz, de Volkswagen-wet. Die Volkswagen-wet verhinderde dat een andere onderneming Volkswagen zou kunnen kopen. Ik bespaar u de details – die zijn een beetje ingewikkeld – maar dat werd dus onmogelijk gemaakt. Dit werd geïnterpreteerd door het Hof van Justitie als een overtreding van het vrij verkeer van kapitaal, omdat het kopen van aandelen werd gezien als het investeren van kapitaal en daarom kon de wet niet door de beugel. Ik heb daar vier jaar lang aan gewerkt, en ten slotte is Duitsland voor het Hof gesleept. Het Hof heeft geoordeeld in het voordeel van de Commissie, maar dat was na mijn vertrek.

Ik zeg alleen maar dat de eerste kerntaak is het wegnemen van alle belemmeringen voor het economische verkeer. Dat lijkt misschien voor elkaar, maar dat is nog absoluut niet het geval. Er valt nog heel veel te doen.

De tweede kerntaak is gezamenlijke problemen aan te pakken. Ook dat ligt eigenlijk een beetje voor de hand. En ook dat is niet zo makkelijk, want op vele terreinen bestaat nog de eis van unanimiteit in de besluitvorming van de lidstaten. Lidstaten vinden dat het sociale beleid bijvoorbeeld toch iets eigens is van de lidstaten zelf, en willen dat niet uit handen geven. Dat is ook een beetje begrijpelijk, want iedere lidstaat heeft een eigen parlement, en een eigen parlement wil, zoals bijvoorbeeld in Ne-

derland, vasthouden aan het eigen euthanasiebeleid, het eigen abortusbeleid, en heeft geen behoefte aan Brusselse of Straatsburgse pottenkijkers die zich daarmee gaan bemoeien. Zo is het met andere lidstaten ook.

Dat zijn zeer gevoelige politieke overwegingen of 'kaarten' die men graag tegen de borst wil houden. En daarom is het niet zo eenvoudig om vooruitgang te boeken op het belangrijke terrein van de kwestie van drugs en mensensmokkel. Dit zijn allemaal heel belangrijke onderwerpen die de burgers direct raken en waar het moeilijk is om vooruitgang te boeken. In ieder geval is dat de tweede kerntaak: gezamenlijke problemen oplossen.

En een derde kerntaak is gebruik te maken van schaalvoordelen. In het Engels heet dat 'economies of scale', en die gelden niet alleen economisch. Daar zijn twee voorbeelden van te noemen. Het ene voorbeeld is de muntunie, de euro zo u wilt, en de andere betreft de buitenlandse politiek. Laten we wat betreft de muntunie terug gaan naar het begin ervan, het Verdrag van Maastricht van 1992. Nu is het interessant te weten dat de muntunie rust op overeenstemming tussen Duitsland en Frankrijk, die altijd de motor van de Unie wordt genoemd. Beide landen hadden echter een ander ideaal. De Duitsers, in het bijzonder Helmut Kohl, hebben dat project getrokken. Kohl was bereid de D-mark op te geven in het belang van een Europese federatie, een Europese Politieke Unie, een EPU. Er is een EMU en een EPU. De EMU ging over de euro en de EPU was een Europese Politieke Unie, zijnde een Europese federatie. Dat was het ideaal van Kohl, wiens gedachtewereld onder meer was bepaald door het feit dat zijn oudere broer in een 'Luftangriff', een bombardement, in maart 1945 was gestorven. Hij wilde die Europese Politieke Unie binnenhalen en was bereid daarvoor de D-mark op te geven, wat een buitengewoon groot offer was.

Dat was zijn ideaal. De Fransen wilden iets anders. Zij wilden politieke invloed op de nieuw te vormen Europese Centrale Bank en dus de euro en daarmee op de Duitse monetaire politiek. Noch

het één noch het ander is gelukt. De EPU van Helmut Kohl is er nooit gekomen en het Franse ideaal evenmin, want de Europese Centrale Bank is onafhankelijk. Dat was een *conditio sine qua non* van de Duitsers én van de Nederlanders. Wij wilden geen politieke invloed op de Europese Centrale Bank. Dat is een Frans desideratum, een Franse wens, die niet werd vervuld, maar die de Fransen nooit zullen loslaten. Net zoals de Britten altijd zullen streven naar een verdunning van de Europese Unie; daarom zijn ze ook zo vóór de Turkse toetreding, waarover zo meteen meer. De Fransen zullen dus nooit het streven opgeven de Europese Centrale Bank politiek te beïnvloeden. Daar blijven wij mee te maken krijgen, zoals Sarkozy onlangs duidelijk maakte naar aanleiding van het dreigend faillissement van de Griekse staat. Ook deze keer werden de Franse voorstellen afgewezen wat mij doet denken aan de Duke of Wellington die na de Slag bij Waterloo zei: 'The French came on the old way, and we drove them off in the old way'. Zoals gezegd, Frankrijk en Duitsland hebben beide een ideaal gekoesterd dat een illusie bleek te zijn. Wat dat betreft kunnen beide landen zich bekocht voelen. Maar dat betekent niet dat het bestaan van de Europese muntunie zelf in gevaar zou zijn.

Die muntunie bestaat overigens bij de gratie van het Stabiliteits- en groeiverdrag. Dat verdrag bepaalt de criteria waaraan een lidstaat van de muntunie moet voldoen. Er zijn vijf criteria, waarmee ik u niet zal vermoeien, maar de belangrijkste zijn dat het overheidsbegrotingstekort niet groter mag zijn dan 3% op kasbasis, en dat de soevereine schuld (de schuld van de staat), niet hoger mag zijn dan 60% van het bruto binnenlands product. Dat zijn de belangrijkste criteria. In het verdrag van Dublin komt een plechtige verklaring voor dat daar strikt de hand aan zou worden gehouden. Met enige droefheid hebben wij moeten constateren, dat dit niet gebeurd is.

De Europese burger mag zich dus met recht en rede afvragen – als aan deze plechtige verklaring, waar strikt de hand aan zou wor-

den gehouden, niet de hand wordt gehouden – welke verklaring hij dan nog wel kan geloven? En dat was ook een argument voor de Zweden om per referendum negatief te oordelen over toetreding tot de euro. Zij moeten hebben gedacht: ‘Wat daar gebeurt, is niet volgens de regels. Daar trappen wij niet in.’

Ik moet zeggen dat van het begin af aan ook Nederland heeft ingestemd met de toetreding van landen die niet voldeden aan de criteria voor de muntunie. Ik heb zelf mijn best gedaan om Italië erbuiten te houden door Gerrit Zalm op te stoken, die toen minister van Financiën was, om zich daartegen te verzetten. De Italiaanse overheidsschuld was toen meer dan 100% van het bruto binnenlands product, en ook het begrotingsdeficiet van Italië was te hoog. Ik ben toen ‘belobbyd’ door Italiaanse partijgenoten en door Karl Lamers van de CDU die pleitten voor toetreding van Italië. Ook in Nederland werd er druk uitgeoefend – Italië was een oprichtersstaat en moest er toch bij – maar dat was tegen de regels. En de Italianen zeiden tegen mij: kijk eens naar België. Daar hadden ze een goed argument mee, want de Belgische schuld was ook meer dan 100% van het BBP. Dat was een moeilijke! Toen heb ik mij een beetje laf verscholen achter de Benelux. Maar hoe dan ook, we hebben van het begin af aan ingestemd met overtreding van de regels. Nu zitten we met de Griekse elende en Griekenland had natuurlijk nooit lid mogen worden van de muntunie. De mensen die daar over gingen, hebben zitten slapen. Of ze hebben het wel gezien, maar hebben het niet willen zien. Er werd daar gelogen over de nationale statistieken. Het Europees Parlement vond het allemaal prachtig. Hoe meer Europa des te beter. En nu zijn de rapen gaar.

Ik vraag mij af hoe de Grieken uit het gat komen dat zij voor zichzelf gegraven hebben. Er is een enorm hulppakket georganiseerd, maar de verlening daarvan is afhankelijk van de bezuinigingen die de Grieken moeten doorvoeren. En die bezuinigingen zijn niet mals. Dat versterkt natuurlijk de economische malaise in Griekenland, want wie geen geld heeft om uit te geven, stimuleert de economie niet. Je krijgt dus een hervormingsproces

te midden van een crisis. Dat is eerder in Duitsland gebeurd in de jaren dertig. Daar had je ook een crisis, een depressie en een hervormingsproces omdat er een enorme inflatie was te midden van die crisis. We weten nog wat de gevolgen waren toentertijd. Het is dus oppassen geblazen. Hoe zal het de Grieken vergaan? Ik weet niet of het ze lukt de hervormingen door te voeren, mede gelet op het protest in de straten van Athene. De financiële markten geloven er in ieder geval niet in. Als de Griekse schuld meer is dan 100% van het BBP, als de Grieken 5% moeten betalen op leningen, en als de economie groeit met 1%, kunt u op de achterkant van een postzegel uitrekenen dat dit niet gaat. Ik ben dus bang, maar ik heb geen enkele invloed op deze situatie. God zij dank. Ik ben bang dat de Grieken aan een herstructurering van hun nationale soevereine schuld niet kunnen ontkomen. Dat zou heel vervelend zijn voor de Franse en voor de Duitse nationale banken, want die hebben heel veel Griekse overheidspapieren in handen. En die beroemde bailout – waarover gesproken is en die verboden is door het Verdrag van Dublin – zou wel eens bedoeld kunnen zijn voor die banken en niet voor de Grieken.

Uitbreiding Europese Unie

Ik heb al langer dan een half uur gesproken en ben nog niet eens toegekomen aan de geografische grenzen van Europa. Zal ik dat snel doen?

Tijdens mijn lidmaatschap van de Europese Commissie zijn acht Europese staten en twee eilanden lid geworden van de Europese Unie. Die acht waren de drie Baltische staten, verder de vier Visegrád-landen (Tsjechië, Slowakije, Polen en Hongarije) en Slovenië. Dat zijn er acht als ik wel tel. Plus twee eilanden, Cyprus en Malta, die lid zijn geworden op 1 juli 2004. Ik heb ze alle acht bezocht om belangrijke onderwerpen te bespreken, zoals de hoeveelheid likeur die de Tsjechische boeren op hun eigen boerderij mogen destilleren uit hun eigen kersen en dat soort fascinerende

onderwerpen meer. Zij zijn dus lid geworden op die datum en ik vond dat eigenlijk heel belangrijk, omdat naar mijn mening die scheiding van Europa, die tweedeling van Europa, een totaal kunstmatige was. En dat vindt iedereen eigenlijk, behalve sommige Duitse intellectuelen die vonden dat het maar beter zo kon blijven. Maar ik vond dat de driehoek Praag-Boedapest-Wenen hoorde in het hart van Europa, en dat is nu dan ook weer het geval. Ik was daarom een groot voorstander van die uitbreiding; Malta en Cyprus neem je dan op de koop toe. Overigens is het de vraag of die maatschap van Cyprus wel zo handig was. Er ligt een groot conflict zoals u weet, en dat moet eerst worden opgelost. Hoe dan ook, ik ga hier niet verder op in.

Sindsdien zijn er twee landen bijgekomen – namelijk Roemenië en Bulgarije – en ik vond dat die veel te vroeg lid zijn geworden. Ze zijn lid geworden in 2007. Waarom in 2007? Waarom niet in 2015?

In 2007 omdat de Europese Raad – dat zijn de regeringsleiders tezamen, dus de heer Balkenende en zijn collega's – van mening was dat dat moest gebeuren in 2007. Roemenië is immers een belangrijk land en er wordt bovendien een Romaanse taal gesproken, en moest dus gauw lid worden. En Bulgarije moest dan eigenlijk aansluiten bij Roemenië.

Dit bewijst dat de leden van de Europese Raad eigenlijk niet weten hoe de Europese Unie functioneert. Het enige lid dat dat wel weet is Jean Claude Juncker, minister-president van Luxemburg en bovendien minister van Financiën. En omdat hij minister van Financiën was, deed hij elke maand mee aan de zogenoemde Ecofin-raad, de vergadering van financieel-economische ministers, waar ik als commissaris altijd bij zat. Hij wist dus hoe dat economisch allemaal functioneerde en de anderen wisten dat niet.

Ik moet tot mijn droefheid vaststellen dat veel van de buitenlandse politiek van de Europese Unie bestaat uit mensen die aardig willen zijn voor andere mensen, en dat is niet mijn ideaal van buitenlandse politiek. Een minister van buitenlandse zaken moet

vechten voor de belangen van zijn land en vragen stellen waar die moeten worden gesteld.

Naar mijn mening zijn Bulgarije en Roemenië veel te vroeg lid geworden. Er is nu bepaald dat er nooit meer een jaartal mag worden genoemd bij een toetreding. Maar ja, de put wordt nu gedempt; het kalf is al verdronken.

Dus ik ben kritisch over de toetreding van Roemenië en Bulgarije. Het is namelijk zo, dames en heren, dat om te voldoen aan de criteria, die landen zich inspannen. Want ze weten dat als het niet lukt, zij niet naar binnen mogen, maar als ze eenmaal binnen zijn dan verflauwt de aandacht voor de tekortkomingen. De Europese Commissie heeft dan weinig machtsmiddelen om een dergelijk land op het rechte pad te krijgen. Dus ik ben kritisch over Bulgarije en Roemenië.

Wat betreft Turkije ben ik tegen. Ik bespaar u een lang verhaal over waarom Turkije geen Europees land is. Ik beperk me tot een belangrijk argument dat bij mijn weten nooit wordt gebruikt in de discussie over de Turkse toetreding. Wat zijn de gevolgen van de Turkse toetreding?

Even daargelaten artikel 301, een strafwet, en die kwestie van Cyprus, en discriminatie van christenen, en al dat soort zaken. Ik heb het alleen over de toetreding van Turkije. Het gevolg daarvan is de toetreding van de Oekraïne. De Oekraïne is meer Europees dan Turkije, ook een groot land. In Turkije wonen nu zeventig miljoen mensen, in de Oekraïne vijftig miljoen, en de Oekraïne heeft een krachtige advocaat in de Poolse regering. Het is namelijk zo dat de grenzen door Stalin zijn verschoven naar het westen. Er zijn veel Poolssprekenden die in de Oekraïne wonen en die willen hun neven en nichten bezoeken. Daarom zou het heel goed zijn vanuit hun optiek dat de Oekraïne zou toetreden tot de Europese Unie. Maar dames en heren, daar blijft het natuurlijk niet bij. Want dan krijgen we ook Wit-Rusland, Moldavië en de drie Kaukasische republieken. Bovendien zullen de staten van het voormalige Joegoslavië volgen, net als Albanië

dat daar in de buurt ligt. Al met al krijgen we een Europese Unie van een veertigtal lidstaten en ik geloof niet dat een dergelijke unie nog 'handlungsfähig' is.

Om die reden ben ik tegen de toetreding van Turkije, en overigens denk ik dat het er ook niet van komt. Want dan moet er een referendum worden gehouden, althans als daarom wordt gevraagd. Ik weet zeker dat er in Oostenrijk een referendum komt en ook in Duitsland en in Nederland, of in Frankrijk, waar veel Armeniërs wonen en die hebben nog een appeltje te schillen met de Turken. Dus ik denk niet dat het er van komt, maar ik vind bovendien de gedachte verkeerd om de reden die ik heb genoemd.

EU: economische en/of waardengemeenschap?

Nu moet ik ten slotte, want ik ben nu al veel te lang aan het woord, iets zeggen over die laatste vraag die mij werd gesteld, namelijk: 'Is Europa een economische eenheid?' Gaat het bij de Europese Unie over de economie of verwijst deze naar iets meer? Dat verwijst dan naar de beroemde Europese waarden. Wat zijn die waarden?

Iedereen komt dan met het bekende rijtje van de democratie, de rechtsstaat, mensenrechten en gelijkheid van man en vrouw en dat soort zaken meer. Maar als je dat klassieke lijstje, dat iedereen wel kan opdreunen, zou voorleggen aan een Amerikaan, of aan een Argentijn, dan zouden die zeggen: ja dat zijn ook ónze kernwaarden. Niet dat alles in orde is, in Argentinië of in Amerika of in Canada of zo, maar het zijn wel onze kernwaarden. En in Europa is het ook niet allemaal koek en ei. Ik vind dat deze waarden onderscheidend vermogen moeten hebben. Het Latijnse adagium zegt: omnis definitio est exclusio – elke definitie sluit uit. Anders is het namelijk geen goede definitie. Als je een definitie hebt die alles dekt, dan is het geen goede definitie. Dus wij moeten zoeken naar Europese waarden die andere landen niet hebben.

Daartoe is een onderzoek gedaan aan de Universiteit van Tilburg. Een team, een groep onderzoekers, heeft daar in drie golven, in 1979, in 1990 en 1999 een enquête gestuurd naar vierenzeventig Europese landen, met inbegrip van Turkije en Rusland en al de landen die daartussen liggen.

Die enquêtes gingen over zeven aandachtsgebieden, zoals de godsdienst, het geluk en de houding ten opzichte van de Europese Unie. Die enquêtes hebben ze teruggekregen en geanalyseerd. De gegevens zijn gepubliceerd. En wat blijkt dames en heren: dat er geen duidelijk definieerbare verzameling van Europese waarden is, want de verschillen zijn te groot.

De Turken vinden het geloof in God heel belangrijk, de Tsjechen helemaal niet. De mensen in Letland vinden bij meerderheid dat een huwelijk kinderen nodig heeft ter vervulling van het levensgeluk; slechts 8% van de Nederlanders vindt dat. De Zweden vinden het helemaal niet erg als zij buitenlandse burens hebben, het percentage in Turkije is even minder dan 50%.

Met andere woorden: de verschillen zijn te groot om een mandje Europese waarden vast te stellen die gelden voor Europa ter onderscheiding van al de andere delen van de wereld. Als dat zo is, dan heeft het niet zo erg veel zin om te praten over een Europese identiteit.

Nu was de vraag mij gesteld: als Europa een economische eenheid is – dat is het natuurlijk, het grootste handelsblok van de wereld, grootste aantal consumenten van de wereld, grootste economie nu van de wereld – is er dan nog meer? Nou ja, dat hangt natuurlijk af van hoe de wetgeving zich ontwikkelt. Ik heb daarnet gesproken over dat moeilijke tweede ‘co-activity’, bestaande uit de gemeenschappelijke problemen die moeten worden aangepakt. Laten wij hopen dat daar iets van de grond komt wat een gezamenlijk gevoel stimuleert. Maar ik ben een beetje pessimistisch, omdat het nationalisme in Europa buitengewoon sterk is ontwikkeld en dat hebben we op velerlei terreinen kunnen zien. Dus ik ben sceptisch. Sceptisch ten aanzien van iets wat gaat in de richting van een collectief Europees gevoel. En dat

leidt dan tot de vraag: wat houdt de lidstaten bijeen?

Het enthousiasme van de beginners is verdampt. Er zijn nu zevenentwintig lidstaten. De band van ons, dat zijn de nationale belangen. Alle zevenentwintig lidstaten hebben er belang bij dat de Europese Unie blijft bestaan. En dus zal zij ook blijven bestaan.

En overigens dank ik u zeer voor uw aandacht.

Vragen uit de zaal

Otto Holman (universitair hoofddocent internationale betrekkingen en Europese politiek van de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam, voormalig vicevoorzitter van de VDE)

– Ik heb een korte plaagvraag en een wat meer substantiële vraag. De plaagvraag is: door u is een paar keer gezegd dat Griekenland nooit lid had mogen worden van de Economische Monetaire Unie, van de eurozone. Griekenland is ergens tussen 1999 en 2004 toegetreden en in die periode was u commissaris; waar was u toen Griekenland moest worden geweigerd? Dat is de plaagvraag, die hoeft u niet te beantwoorden.

De meer substantiële vraag is: er is door uw liberale ‘bloedgroepgenoot’, Guy Verhofstadt, onlangs nog gezegd dat er een weeffout in de Economische Monetaire Unie was geslopen, namelijk dat je wel een economische eenheid hebt – één markt en één munt – maar dat er niet een Europese regering is die als het noodzakelijk is, zoals in de huidige crisis, kan optreden en ook bijvoorbeeld de afspraken van het stabiliteitspact kan afdwingen.

Er is twee weken geleden een rapport gepubliceerd van de reflectiegroep onder leiding van Felipe González en ook deze reflectiegroep suggereert dat versterking van het handelingsvermogen op Europees niveau – juist wat de Europese Commissie betreft – echt wenselijk is. U gaf zelf al aan dat het aantal leden van de Europese Commissie moet worden teruggebracht. Dat duwt in de richting van een groter handelingsvermogen, in ieder geval van een hogere werklast per commissaris. Wat vindt u

ervan als ook die Europese Commissie wat meer de rol zou gaan spelen dan het nu doet van een quasi-Europese regering? Juist om de weeffout die in de Economische Monetaire Unie is geslopen te compenseren.

Frits Bolkestein

– Eerst de plaag(vraag)stoot: wat deed ik toen er werd gesproken over de toetreding van Griekenland? Ik was onder meer bezig met het Europees octrooi. Dat is a sad story. Vele landen zeggen: wat wij nodig hebben dat is een Europese octrooiwet, ik moet eigenlijk zeggen een gemeenschapsoctrooiwet. Want de Europese octrooien zijn vijf tot acht keer zo duur als de octrooien in Japan en in de Verenigde Staten. Dat is een belangrijk onderdeel van hun industriepolitiek, en daarom hebben wij een gemeenschapsoctrooi nodig. Ik heb daar vijf jaar aan gewerkt; het is me niet gelukt. De redenen waren linguïstische problemen, zoals: in welke taal wordt dit gedaan en in welke taal wordt dat gedaan, als er fouten zijn in de vertaling wie draait daar voor op, de consument of de producent. Het is mij niet gelukt en het bestaat nu nog steeds niet. Dat is een van de dingen waar ik mee bezig was en ik had het zo druk dat ik die kwestie van de macro-economische analyse van Griekenland overliet aan P. Gonzalez, die nu minister van Economische Zaken van Spanje is. Die gaat nu doen in Spanje wat hij had moeten doen inzake Griekenland.

Nu de tweede vraag: Verhofstadt is een federalist. Hij heeft in zekere zin gelijk, want het is een weeffout van de Europese muntunie dat er wel criteria zijn maar geen autoriteit die die criteria kan afdwingen. En daarom heeft ook niet één Amerikaan die ik ken, geloofd in de muntunie. Ze hebben allemaal gewezen naar hetzelfde verschijnsel. Ze hebben gezegd dat de Verenigde Staten een grote arbeidsmobiliteit heeft die wij in Europa niet kennen. Bovendien bestaat daar een vereveningsstelsel: lidstaten van de vs die getroffen worden door een slechte conjunctuur krijgen ondersteuning van de federale overheid. Dat is dus 'bailing out' en zou verboden moeten zijn, maar is het niet. Dus die weeffout

is duidelijk aanwezig. André Szasz die behoorde tot de directie van De Nederlandsche Bank, en die later een soort van gasthoogleraar werd hier aan de universiteit, hij heeft daar keer op keer op gewezen. Hoe overkom je dat probleem, dat eigenlijk niet te overkomen is? Want de Fransen dringen dan aan op een 'gouvernement economique'. Als je vervolgens vraagt wat daarmee bedoeld wordt, betekende het dat er een centrale autoriteit moet zijn die kijkt in de Franse publieke financiën, en die, voordat die financiën naar de Franse Assemblee gaat, daar een oordeel over uitspreekt. Maar nee, dat mag niet, en bij de Britten hoef je er helemaal niet over aan te komen. De Britten hebben weliswaar niet de euro, maar zitten wel in de muntunie. Dus ik zie dat niet gebeuren. Vriend Verhofstadt, die kan dat nu wel zeggen, maar hij komt met ideeën aan die bepaald onwenselijk zijn. Hij wil een eurobelasting, want dat brengt de Europese Unie dichterbij de burgers. Nou, dat is dan de eerste belasting die ik ken die zoiets doet. Nu hebben wij nog een zekere greep op de uitgaven van de Europese Unie, dat is ook een heel lang verhaal maar daar is de tijd niet voor. Dat is nu 1% van het collectieve BNP; Prodi wilde 1,21%: te gek voor woorden! Dus nu hebben we nog een zekere greep, maar als Europese obligaties worden uitgegeven dan heeft de burger – u dames en heren – daar helemaal geen greep meer op. Ik ben daar tegen; en Verhofstadt moet dat voorstel niet doen. Hij geldt als liberaal, maar hij is het niet.

Paul Kapteyn (voorzitter van de VDE)

– Het is jammer dat hij er niet is.

Frits Bolkestein

– Inderdaad!

Jan Willem Sap (universitair hoofddocent Europees recht van de juridische faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam, vicevoorzitter van de VDE)

– Is het concept van de sociale-markteconomie, waar de Europese

leiders vaak over praten, houdbaar in de toekomst? Je hebt nu de opkomst van de BRIC-landen. Bent u bang dat de lagelonenlanden te concurrerend zullen worden voor de Europese Unie? Hoe kijkt u in dat verband aan tegen de toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat? Denkt u dat dit op hetzelfde peil kan blijven? Of zegt u: als je eenmaal één markt hebt dan kun je je niet meer zo'n luxe verzorgingsstaat veroorloven. Er is veel kritiek van de Socialistische Partij op de werking van de vrije markt en het gevaar voor de verzorgingsstaat. Hoe gaat u om met dit dilemma?

Frits Bolkestein

– De sociale-markteconomie komt uit de pen van Ludwig Erhard. Ludwig Erhard was West-Duitsler, toen nog, en minister van Economie. Hij is twee jaar Bundeskanzler geweest – dat was geen succes – toen is hij afgetreden. Sociale-markteconomie betekent eigenlijk de sociale welvaartsstaat zoals wij die hier om ons heen zien. Dat hebben wij hier en in Duitsland en eigenlijk in alle West-Europese landen.

Is dat houdbaar op de lange termijn? Dat hangt ervan af hoeveel staten er bij komen. Kijk, de Turken dat zijn er nu zeventig miljoen – straks zijn dat er tachtig miljoen – en het armste lidstaat nu is Letland. Bulgarije is nog armer. Maar Turkije is de helft van het Bulgaarse niveau. Als dat binnenkomt in de Europese Unie en de Turken vestigingsrecht krijgen in andere delen van Europa, dan denk ik dat onze verzorgingsstaat daaronder gaat lijden, eenvoudigweg omdat meer mensen dan aanspraak kunnen gaan maken op de Nederlandse uitkeringen.

Wat betreft de BRIC-landen Brazilië, Rusland, India en China. Ik geloof eerlijk gezegd dat Rusland geen gevaar voor ons vormt. Er is natuurlijk wel een grote energieafhankelijkheid van Rusland, wat betreft olie en vooral wat betreft gas, maar de Russen hebben ons ook nodig voor de investeringen en de technische kennis. Het is dus maar de vraag of wij Rusland meer nodig hebben dan zij ons. Daar wordt verschillend over geoordeeld. De Russen zijn nog niet in staat hun eigen olie-industrie te laten groeien

en bloeien. De Russische economie functioneert niet goed. Die is geen bedreiging voor ons. Brazilië misschien wel, dat weet ik niet. We zijn nu de grootste bierbrouwers ter wereld.

India en China zijn natuurlijk wel een bedreiging. China, dat weet ook iedereen, is een grote economische uitdaging voor ons. Het antwoord is natuurlijk wat het altijd geweest is, dat wij moeten a) concurrerder worden, en b) zoeken in andere gebieden waar Chinezen zich niet mee bezig houden.

Marjo Benmesaoud (student Europese studies)

– U noemde zojuist de kernwaarden van de Europese Unie en u noemde de democratie. Maar ik vraag me af als je kijkt naar bijvoorbeeld de Irak-oorlog in 2003; daar was de Nederlandse bevolking heel erg op tegen. En ook in andere delen van Europa werd daartegen geprotesteerd. Dat noem je toch geen democratie?

Frits Bolkestein

– Ik ben altijd tegen de oorlog in Irak geweest, nog voordat deze begon. Hij begon in 2003 en rond Kerstmis 2002 heb ik een toespraak gehouden in de Beurs van Berlage in Amsterdam waarin ik heb uiteengezet om welke redenen die oorlog niet moest plaats hebben. Hij is evenwel begonnen, maar daar was ik dus van het begin af aan tegen. De reden, er waren er meer, maar de hoofdreden was dat een casus belli ontbrak. Er was met andere woorden geen oorzaak om oorlog te voeren.

Dat vond ik toen en dat vind ik nu nog steeds. En iedereen vindt dat nu ook. Het is waar dat in Europa alleen het Verenigd Koninkrijk meevocht met de Amerikanen en Frankrijk en Duitsland in het bijzonder niet. Dat geeft ook aan dat het nog niet zo eenvoudig zit met die Europese buitenlandse politiek. Je zou eenvoudigweg het volgende kunnen zeggen: als Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk het eens zijn, ontstaat er een Europese buitenlandse politiek, omdat de andere landen zich daarachter zullen scharen. Zijn zij het niet eens, dan niet. Irak is

een voorbeeld hiervan. Ik denk dat we dus moeten oppassen – in het begin heb ik dat niet uitgediept – om te snel uit te gaan van een Europese buitenlandse politiek, hoewel deze natuurlijk wel gewenst is. Allen tezamen hebben meer invloed dan ieder apart, ‘we shall all hang together, or we shall hang separately’.

Heeft dat iets te maken met democratie? Het is maar wat je democratie noemt. Ik weet niet of er hier besluitvorming was of hoe dat precies gelopen is in Nederland. Elders zijn het de regeringen zélf die hebben opgetreden en ik moet aannemen dat de Franse en de Duitse regering daarover voeling hadden met hun parlementen maar daar weet ik de details niet van.

We moeten natuurlijk oppassen dat democratie niet betekent dat iedereen krijgt wat hij wil. Dat is niet zo. Dat denken sommige mensen wel. Die zeggen dan: er wordt niet naar mij geluisterd. Er wordt echter wel naar hen geluisterd, alleen zijn we het er niet mee eens. Democratie is dus een pluriform begrip en we moeten er een beetje mee oppassen.

UITGAVEN VAN DE VDE

BIJ EON PERS AMSTELVEEN

VDE-EUROPALEZINGEN

- 2004 E.C.M. Jurgens
De Europese Unie heeft een onparlementair stelsel: terug naar de nationale parlementen!
- 2006 Jos de Beus
Het grote Europese gedrang. Hoe Nederland schippert tussen Europese schaalvergroting en nationalistische terugslag
- 2008 Frans Timmerman
President Obama als een kans voor Europa
- 2010 Frits Bolkestein
De kern van Europa

VDE-CAHIERS

1. Paul Kapteyn
Europees manifest
2. Anna van Bodegraven, Tjeerd Hoekstra en Paul Kapteyn (red.)
De hete brij van Europa. Verkiezingen 4 juni 2009
3. Paul Kapteyn (red.)
In de spagaat: tussen Europa en Nederland. Tien jaar Europa-debat Vereniging Democratisch Europa
4. Tjeerd Hoekstra (red.)
Café Europa. 2008-2009

Dank aan drs. Karin A.A. Abdullah Khan-Feenstra voor het uitschrijven en mede redigeren van deze lezing.

